

Protesty a požadavky vojáků základní služby během sametové revoluce: historicko-sociologická analýza institucionální dynamiky a kolektivního jednání v dokumentech Koordinačního centra Občanského fóra

JIŘÍ HLAVÁČEK*

Protests and Demands of Conscripts During the Velvet Revolution: A Historical-Sociological Analysis of Institutional Dynamics and Collective Action in the Documents of the Civic Forum Coordination Center

Abstract: The study deals with the phenomenon of protests and demands of conscript soldiers during the Velvet Revolution in Czechoslovakia. Based on the analysis of digitized sources of the Coordination Center of the Civic Forum, the author offers a view of the institutional dynamics of the Czechoslovak Armed Forces and the forms of collective action that soldiers used in response to the rapidly changing political environment. The methodological framework combines digital history approaches – in particular, text lemmatization and topic modeling – with classical heuristics and qualitative content analysis. The text uses theoretical concepts of liminality, symbolic action, and political mobilization, which reveal how new ideas and forms of protest were promoted even in a rigid institution such as the army.

Keywords: Army; Civic Forum; Velvet Revolution; protests; compulsory military service; digital history

DOI: 10.14712/23363525.2025.12

Sametová revoluce v listopadu 1989 přinesla zásadní změny politického a společenského uspořádání v Československu. V tomto bouřlivém období se vojáci základní služby ocitli ve specifické pozici. Na jedné straně byli v daném okamžiku (byť v drtivé většině případů pouze z povinnosti) součástí vojenské „mašinérie“ socialistického státu – tj. představovali prodlouženou ruku represivní moci, která mohla být v případě potřeby nasazena vůči civilnímu obyvatelstvu. Na straně druhé však byli také mladými muži či spíše chlapci, kteří ve většině případů sdíleli obavy a naděje svých vrstevníků mimo kasárna. Tato ambivalentní situace je stavěla do obtížné pozice, kdy museli balancovat mezi oficiálními armádními nařízeními a osobními názory na probíhající události.

Vojáci základní služby během listopadových událostí sehráli klíčovou, byť často opomíjenou úlohu, neboť právě oni tvořili páteř tehdejší československé armády [Tomek 2021: 33–34]. Byli tak nejen svědky, ale v mnoha případech také přímými aktéry protestů a veřejných manifestací, které odrážely tehdejší širší politické a sociální nálady ve společnosti. Zejména v prvních dnech sametové revoluce však šlo o hlas vyjádřený pouze pasivně prostřednictvím různorodé korespondence, petic a dalších forem písemných či nenásilných protestů, protože jiné aktivní projevy nebyly vojákům základní služby (vzhledem k jejich tehdejšímu liminálnímu statutu) v armádním prostředí – oficiálně – umožněny.

* Mgr. Jiří Hlaváček, Ph.D., Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Vlašská 355/9, 118 00 Praha 1. E-mail: hlavacek@usd.cas.cz

Cílem této studie je na základě obsahové analýzy specifického typu písemných pramenů, jímž je korespondence adresovaná představitelům Koordinačního centra Občanského fóra (KC OF) sídlícího v Praze: identifikovat, komparovat a kategorizovat formy protestů a typy požadavků, které vznášeli vojáci základní služby a jejich blízcí v průběhu sametové revoluce – tj. v období od 17. listopadu do 29. prosince 1989 – vůči nově se ustavující mocenské reprezentaci československého státu. Text za využití digitální historie a historiko-sociologické perspektivy analyzuje, jak se vojáci v těchto revolučních dnech pokoušeli redefinovat své postavení uvnitř armády, jakými strategiemi reagovali na nejistotu ohledně svého zapojení do represivního aparátu a které mechanismy solidarity a odporu využívali k vyjádření vlastní pozicionality. Zkoumání těchto pramenů přitom umožňuje nejen porozumět specifickým zkušenostem, postojům a názorům vojáků v této přelomové době, ale odhaluje také dynamiku společenských změn a způsob, jakým nové revoluční ideje pozvolna pronikaly do tak vysoce izolované, hierarchizované a kontrolované totální instituce [Goffman 1961], jakou byla tehdejší Československá lidová armáda (ČSLA).

Pramennou základnu v tomto případě představují vybrané dokumenty z Archivu KC OF, jenž je součástí Národního archivu ČR, od počátku 90. let minulého století je však deponován v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.¹ Podstatu tohoto fondu tvoří dokumentace ze zasedání vrcholných grémií (tj. zejména jednotlivých komisí) OF od prosince 1989 do února 1991 a řada dalších unikátních materiálů vztahujících se k jeho politickému působení v době od pádu komunistické diktatury po přechod Československa k demokratickému zřízení, včetně dobové korespondence.² Soubor písemností představuje cenný zdroj pro pochopení toho, jak fungovalo, o čem rozhodovalo, jak bylo strukturováno a řízeno celorepublikové politické hnutí sametové revoluce. Jedná se o primární prameny, které dávají nahlédnout do problémů československé politiky v klíčovém roce politické změny a bohatě dokumentují rychlé politické štěpení ve strukturách hnutí, které jednoznačným způsobem zvítězilo ve svobodných parlamentních volbách v červnu 1990, aby se v následujícím půlroce rozdělilo na Občanskou demokratickou stranu a Občanské hnutí, čímž předurčilo další politický vývoj zejména v českých zemích.³

Díky finanční podpoře Akademie věd ČR probíhá v posledních letech intenzivní proces digitalizace Archivu KC OF. V letech 2023–2024 byly zdigitalizovány mimo jiné také tři kartony, které obsahují agendu Branněbezpečnostního výboru KC OF. Celkem se jedná o více 400 různorodých dokumentů, které dohromady čítají téměř 1 000 stran.⁴ Právě na analýze vybrané části těchto dokumentů je založena předkládaná případová studie věnovaná protestům vojáků základní služby v období sametové revoluce.⁵ Zajímavým aspektem těchto pramenů je skutečnost, že byly adresovány přímo KC OF v Praze, namísto toho, aby

¹ Základní informace o archivním fondu, přehled jednotlivých dokumentů a možnost přístupu k nim viz Dokumentace Koordinačního centra Občanského fóra. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [online]. Dostupné z: <https://www.usd.cas.cz/elektronicke-publikace-zdroje> [cit. 1. 10. 2024].

² Ke vzniku a významu Občanského fóra viz Suk, Jiří [2003]. *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor.

³ Podrobněji k vybraným dokumentům viz Suk, Jiří [1998]. *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. Díl 2. Dokumenty*. Brno: Doplněk.

⁴ Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (dále jen ÚSD AV ČR), fond Archiv Koordinačního centra Občanského fóra (dále jen Archiv KC OF), kartony 14, 15 a 22.

⁵ Vybrané digitalizované prameny budou v následujících letech zpřístupněny prostřednictvím specializované, odborné a veřejně přístupné elektronické informační databáze, která je plánovaným výstupem projektu *Služba vlastní jako zdroj národní identity. Identifikace, dokumentace a prezentace historických pramenů k institutu*

byly zaslány místně příslušným regionálním OF. Tento přístup může odrážet jak vnímání pražského vedení jako hlavního rozhodujícího orgánu v procesu demokratických změn, tak i strategii vojáků maximalizovat viditelnost a váhu svých požadavků.

V předkládaném textu se nejprve stručně seznámíme s metodologickými postupy zpracování výše zmíněných pramenů, následně se budeme věnovat obecnému kontextu sametové revoluce ve vztahu ke specifickému postavení tehdejších vojáků základní služby a potenciální roli ČSLA v revolučním dění. V centru zájmu nicméně stojí především samotné písemné dokumenty – tj. protesty a požadavky vojáků. Představíme konkrétní formy protestů a převažující typy požadavků a v neposlední řadě nabídneme komparaci různých stylů a způsobů argumentace, které aktéři v průběhu zkoumaného období používali. Tato zjištění se poté pokusíme zařadit prostřednictvím relevantních historicko-sociologických konceptů s důrazem na problematiku institucionální dynamiky, mocenských vztahů a kolektivního jednání.

Postup obsahové analýzy digitalizovaných pramenů za využití přístupů digitální historie

Problematikou digitalizace a dalšího zpracování pramenů za využití digitálních technologií se vedle digitálních humanitních věd zabývá také poměrně mladá a specifická subdisciplína historiografie – tzv. digitální historie (*digital history*).⁶ Vybrané přístupy a zavedené postupy digitální historie byly částečně využity rovněž při analytickém zpracování výše uvedených pramenů. Předkládanou studii tedy lze chápat mimo jiné jako názornou demonstraci možností využití moderních technologií při zpracování relativně malého korpusu digitalizovaných pramenů ve výzkumu soudobých dějin.

Digitalizace archivních pramenů představuje jeden z významných trendů v oblasti digitálních humanitních věd (*digital humanities*) po roce 2000. V epistemologické rovině tento proces umožňuje hlubší a inkluzivnější interpretaci, neboť veřejné zpřístupnění unikátních historických pramenů v digitální podobě zvyšuje počet pluralitních názorů. Tento fakt je obzvláště důležitý u výzkumu přelomových událostí dějin 20. století, v nichž se střetávají různé pohledy na minulost (tj. oficiální narativy, osobní svědectví, disidentské a opoziční názory apod.). Převod původně analogových pramenů do digitální podoby nicméně nepřináší jen demokratizaci historického výzkumu, ale také výrazně proměňuje jeho dosavadní metodologii. Před nástupem digitální éry byl přístup k archivním pramenům podmíněn fyzickou přítomností badatele či badatelky v daném archivu a absolvováním (mnohdy značně zdoluhavého) byrokratického procesu zpřístupnění požadovaných materiálů. Podpora masové digitalizace v posledních letech tato základní omezení postupně odstraňuje, ale také nabízí řadu nových možností, jak s digitalizovanými materiály pracovat, a to zejména v rovině jejich analýzy a komparace.

Digitalizované prameny lze snadno analyzovat pomocí různých digitálních nástrojů jako je např. software pro rozpoznávání textu (OCR – *Optical Character Recognition*), které

povinné vojenské služby v českých zemích (1868–2004). In. Služba vlasti 1868–2004 [online]. Dostupné z: <http://www.vojna.usd.cas.cz> [cit. 9. 10. 2024].

⁶ K tomuto tématu přehledově viz Hlaváček, Jiří [2024]. Digitální historie: teoretická a metodologická východiska soudobých dějin 2.0. *Soudobé dějiny* 31 (2): 355–390.

umožňují rychlé prohledávání obrovských datových korpusů na základě klíčových slov, datací či jmen, což významně usnadňuje zpracování rozsáhlých archivních fondů a urychluje hledání relevantních informací. Vybrané prameny zkoumaného fondu, který se stal základem pro tuto studii, jsou uloženy právě v takových OCR prohledávacích (OCR *searchable*) PDF (*Portable Document Format*) dokumentech.

Prvním z uplatněných postupů digitální historie byla strojová analýza digitalizovaných pramenů za využití volně dostupných nástrojů pro lematizaci (MorphoDiTa).⁷ Lemmatizace převádí všechna slova na jejich základní tvar (tzv. *lemma*), což umožňuje efektivněji analyzovat obsah textu bez ohledu na různé gramatické tvary slov.⁸ Dalším krokem bylo aplikování metody modelování témat (*topic modeling*). Zjednodušeně řečeno se jedná o způsob zpracování přirozeného jazyka, který umožňuje na základě badatelem předem připraveného vzorce/algoritmu automaticky identifikovat hlavní témata obsažená v rozsáhlých souborech textů a vytvářet z nich sémanticky příbuzné skupiny.⁹

Výsledkem tohoto tematického modelování bylo automatizované rozčlenění dokumentů Branněbezpečnostního výboru KC OF do několika kategorií. První z nich zahrnuje 57 dokumentů, které se týkají branné politiky, struktury státní bezpečnosti, reorganizace bezpečnostních služeb, koncepce bezpečnostní politiky a vojenské doktríny. Nejpočetnější kategorii čítající 185 dokumentů pak tvoří stížnosti a petice občanů, vojáků, a příslušníků bezpečnostních složek na postupy a jednání různých orgánů, včetně Veřejné bezpečnosti, Státní bezpečnosti, ČSLA a dalších institucí. Podobným typem jsou dokumenty, které zahrnují prohlášení a požadavky ze strany vojáků základní služby, občanů, a různých organizací, týkající se změn v armádě, podpory OF a zejména zkrácení povinné vojenské služby. Celkem se jedná o 126 pramenů. Další kategorii tvoří 26 zpráv a záznamů, které se vztahují ke konkrétním událostem, krizím a bezpečnostním incidentům jako jsou neoprávněné finanční machinace, napadení bezpečnostními složkami či prošetřování různých podnětů ze strany občanů v průběhu sametové revoluce. Posledních 33 dokumentů reprezentuje pestrá směsice korespondence různé povahy a provenience, která se věnuje spíše okrajovým tématům spojeným s fungováním bezpečnostních složek.

Pro účely této studie se na následujících stranách podrobněji zaměříme pouze na malou část z těchto pramenů, konkrétně 50 dokumentů, které se vztahují výlučně k tématu protestů či požadavků vojáků základní služby v krátkém časovém horizontu od listopadu do prosince 1989.¹⁰

Digitalizace rovněž umožňuje efektivně komparovat různé typy pramenů (např. deníky, korespondenci, oficiální dokumenty a fotografie ze stejného období), čímž poskytuje ucelenější – a především barvitější – obraz zkoumané historické události. Moderní metody jako digitální kartografie nebo síťová analýza mohou být aplikovány např. při zkoumání

7 MorphoDiTa. In. Institute of Formal and Applied Linguistics, Charles University, Faculty of Mathematics and Physics [online]. Dostupné z: <https://ufal.mff.cuni.cz/morphodita> [cit. 1. 10. 2024].

8 Tj. všechny tvary slova (různé skloňované, časované nebo odvozené podoby) jsou převedeny na jeho základní tvar. Například slova „šel“, „jdu“, „jdoucí“ se při lematizaci převedou na základní tvar „jít“. Blíže viz Synková, Pavlína – Lehečka, Boris – Svoboda, Ondřej [2018]. Na cestě k lematizaci staročeských textů: data, software, aplikace. *Studie z aplikované lingvistiky* 9 (1): 66–84.

9 Viz např. Hladík, Radim [2022]. Modelování témat v české sociologii: typy autorství a citační ohlas v odborných textech. In. Hladík, Radim a kol. *Digitální obrat v českých humanitních a sociálních vědách*. Praha: Karolinum, s. 159–190.

¹⁰ Tyto analyzované dokumenty jsou výlučně součástí kartonu č. 15.

pohybu aktérů, sledování obvyklých tras pro výměnu informací nebo možných sociálních vazeb v konkrétním historickém kontextu – resp. datové sadě pramenů. Také tyto přístupy – zejména propojení s Geografickým informačním systémem (GIS) – byly v rámci analýzy vybraných pramenů využity, a právě na jejich základě je možné snáze vizualizovat geografická centra, resp. oblasti odkud proudilo ve zkoumaném období největší množství petic a žádostí adresovaných KC OF. V dalším kroku tedy byly vybrané prameny podrobeny strojové kvantitativní analýze za využití vlastního skriptu v programovacím jazyku Python 3 a následně – pro kontrolu – také klasické kvalitativní obsahové a narativní analýze ve formě ručního kódování ve volně dostupném programu Requal.¹¹ Konečně, takto získaná data byla dále doplněna o digitalizovanou ručně psanou korespondenci.¹² Syntézu těchto dvou obsahových analýz pak přináší empirická část této studie.

Vedle výše uvedených nesporných výhod má však digitalizace také řadu úskalí. Jednou z nich je problematika selekce pramenů – tj. hledání odpovědi na otázku co a proč má být vůbec digitalizováno, protože zdigitalizovat všechny archivní materiály je z technických i finančních důvodů v současnosti nemožné. V tomto případě se však nejedná o relevantní námitku, protože velikost analyzovaného fondu umožnila bezproblémovou digitalizaci veškerých dochovaných dokumentů k tématu. Další potenciální problémy přináší otázka autorských práv a ochrany osobních údajů, zejména u pramenů obsahujících citlivá data. V tomto ohledu analyzovaná korespondence skutečně zahrnuje řadu problematických údajů (zejména ve spojitosti s petičními archy) jako jsou jména, příjmení, data narození nebo adresy trvalého bydliště jednotlivých vojáků. Konkrétní osobní údaje nicméně nejsou předmětem samotné analýzy a v textu proto s nimi dále není nijak operováno. V neposlední řadě se výzkumníci a výzkumnici, a zejména pak archiváři a archivárky, musí konstantně zabírat také rychlým vývojem technologií a zajištěním dlouhodobé udržitelnosti na úrovni technické infrastruktury a kompatibility digitálních formátů. Jedná se o téma, na něž akademická sféra v posledních letech intenzivně reaguje masivním přijímáním institucionálních datových politik a strategií otevřené vědy (*open science*), případně zaváděním funkce data stewardů a stewardek, v jejichž gesci je právě dohled nad správou, archivací a sdílením výzkumných dat.¹³

Ačkoliv digitální technologie přinášejí do historického výzkumu zcela nové postupy a perspektivy, které umožňují zpracovávat velké objemy dat, identifikovat vzorce a zkoumat historické procesy v dosud netušených souvislostech, neměli bychom podléhat iluzi, že role erudovaného badatele a badatelky je v digitální éře zbytečná. Ve skutečnosti je tomu spíše naopak, je důležité mít na paměti, že technologie není neomylná a její využití vyžaduje kritický a pečlivý přístup. I ty nejsložitější algoritmy a analytické nástroje potřebují s ohledem na netušenou variabilitu historických pramenů pravidelné zásahy a korekce ze strany výzkumníků a výzkumnic – tj. je třeba neustále kontrolovat a ověřovat výzkumné postupy a získaná data interpretovat v kontextu znalostí a dobových realit.¹⁴

¹¹ Autorem tohoto jednoduchého a praktického nástroje je sociolog Martin Hájek, který se dlouhodobě zabývá narativní analýzou textů. Viz Welcome to Requal. In. Requal [online]. Dostupné z: <https://requal.fsv.cuni.cz> [cit. 30. 9. 2024].

¹² Z 50 vybraných dokumentů jich bylo 11 psáno rukou, zatímco zbývající byly psány na psacím stroji.

¹³ Viz např. Politiky OS na pracovištích AV ČR. In. Knihovna AV ČR [online]. Dostupné z: <https://openscience.lib.cas.cz/open-science/institutional-policies> [cit. 1. 10. 2024].

¹⁴ Např. tematické modelování bylo spolehlivé v 70 % dokumentů, nicméně ve zbývajících 30 % případů strojová analýza nevyhodnotila obsah správně a prameny bylo třeba je do jednotlivých kategorií přiřadit ručně.

Konečně, automatizované procesy na příkladu analýzy (pro historickou-sociologii nepochybně velmi atraktivních) tzv. velkých dat (*big data*) sice mohou napomáhat k odhalování určitých – bez strojové analýzy obtížně identifikovatelných – trendů, ale konečný význam a interpretace vždy zůstává na badateli či badatelce, kteří musí dbát na to, aby byl jejich výzkum přesný a případné technologie a jejich postupy byly na konkrétní historické otázky aplikovány správně.¹⁵

Vojáci základní služby v čase sametové revoluce perspektivou historické sociologie

V roce 1989 tvořila základní vojenská služba v Československu stále ještě povinnou a nedílnou – jakkoliv převážně nechtěnou – součást života většiny mladých mužů okolo osmnácti let a armáda samotná byla v rovině oficiálního diskursu vnímána jako důležitý nástroj vládnoucího režimu, který měl nejen chránit stát před „vnějším nepřítelem“, ale také udržovat vnitřní kontrolu nad společností [Hlaváček 2014]. Základní vojenská služba v období tzv. normalizace tak měla především disciplinární a ideologickou funkci; vedle víceméně marginálního vojenského výcviku byla orientována primárně na posílení loajality vůči socialistickému zřízení a jeho ideologickým ideálům, přestože tato ambice se od roku 1968 (v důsledku srpnové okupace Československa) v praxi dlouhodobě spíše míjela účinkem [Hlaváček 2021: 322–323].

Aplikace historicko-sociologické perspektivy umožňuje nahlédnout protesty vojáků základní služby jako součást širších sociálních procesů. Vojáci základní služby v roce 1989 totiž nepředstavují pouze jednotlivce podřízené armádní hierarchii, ale především aktéry, kteří jsou součástí kolektivního jednání a symbolického vyjednávání o legitimitě vojenské služby v revolučním období. V textu proto dále vycházíme zejména ze zavedených konceptů liminality [Turner 2004], sociálního pole [Bourdieu 1998] a politické mobilizace [Tilly 2006].

Vztahy mezi vojáky z povolání a vojáky základní služby byly často napjaté a komplikované, protože důstojnický a poddůstojnický sbor byl z velké části považován za oddané stoupence komunistického režimu, jejichž kariéra byla přímo spojena s ideologií a fungováním vládnoucí moci (tj. absolvovali výcvik a vzdělání na vojenských akademiích, které byly silně politizované a zdůrazňovaly oddanost socialistickým hodnotám). ČSLA tak na konci 80. let minulého století představovala v očích veřejnosti silně hierarchizovanou a ideologizovanou totalitní instituci a vojenská profese tak logicky nebyla považována za příliš prestižní [Vlachová 2003: 42]. Podmínky vojenské služby byly ovlivněny mnoha faktory (druh vojska, dislokace, kolektiv, míra resilience apod.), a často byly velmi tvrdé – fyzická námaha, rutinní činnosti a omezený kontakt s vnějším světem kládly zvýšené nároky na psychiku. Vojáci základní služby navíc byli vystaveni nejen oficiálnímu řádu v podobě důrazu na dodržování hierarchie a disciplíny, ale především neoficiálnímu systému šikany, který od konce 60. let vycházel z nepsané vojenské hierarchie mezi dělesloužícími vojáky a nováčky.

V listopadu 1989 se začala společenská situace nečekaně posouvat směrem k odporu proti vládnoucímu režimu a ani vojenská služba nebyla v tomto ohledu výjimkou, přestože

¹⁵ Viz např. Hendl, Jan [2021]. *Big Data. Věda o datech – základy a aplikaci*. Praha: Grada.

tento vzdor měla ČSLA ve větší míře pocítit teprve v lednu 1990. Oficiální postoje byly výrazně konzervativní a velitelský sbor v této záležitosti zaujímal jednotné a kritické stanovisko.¹⁶ Bezprostředně po 17. listopadu 1989 neexistují žádné záznamy o jasné podpoře protestního hnutí ze strany vojáků z povolání u jednotlivých vojenských jednotek ani napříč velením armády. Vzhledem k typické strnulosti armádního systému není možné očekávat, že by došlo k jakémukoli rychlému a spontánnímu jednání, které by se odchylovalo od dosavadní praxe. Informace pronikaly do kasáren se značným zpožděním a změny ve společnosti se ve vojenském prostředí projevovaly jen minimálně, pokud vůbec. Vojáci na jednotlivých útvech získávali informace převážně z oficiálních médií, přičemž problematické zprávy měly být politickými pracovníky nejprve náležitě interpretovány, a to zcela v souladu s oficiální stranickou rétorikou. Není proto překvapivé, že oficiální armádní kanály přinášely v těchto bouřlivých dnech nadále obvyklé příspěvky z jednotek, v nichž jejichž autoři odsuzovali narušování veřejného pořádku, demonstrace, výzvy ke generální stávce a požadavky studentstva, které označovali za projevy „protisocialistických skupin“ [Tomek 2019a: 85].

V tomto procesu mohla ČSLA sehrát důležitou a zároveň nebezpečnou roli, neboť jakožto klíčový nástroj režimu byla připravena zasáhnout. Nakonec však – na popud vedení Komunistické strany Československa (KSČ) a zřejmě i pod vlivem obav z tehdejší nejisté mezinárodní situace (pozvolný rozpad východního bloku) – zaujala spíše roli pasivního „pozorovatele“, který i přes svou mocenskou sílu zůstal stranou přímého dění, což nepochybně napomohlo ke klidnému a nenásilnému přechodu k novému politickému uspořádání.

Vojáci základní služby představovali v tehdejší době významnou, ale zároveň rozporuplnou skupinu. Mnozí z nich pociťovali nespokojenost s podmínkami služby a stále více se identifikovali s požadavky a ideály demokratické revoluce, což se promítalo také do různých forem – víceméně pasivních – protestů, které byly v tomto období organizovány. Vojenské velení a státní orgány si zároveň uvědomovaly potenciální riziko eskalace konfliktů uvnitř armády, a tedy i nutnost nově nastalou situaci nějakým způsobem řešit. Hlas vojáků základní služby tak postupně získával na symbolickém významu, protože začali stále více zpochybňovat nejen smysl samotné vojenské služby, ale také tehdejší politický systém.

V tomto kontextu začalo mnoho aktérů vnímat své nadřazené jako představitele „starého“ režimu, který se ocitl na prahu svého definitivního zániku. Charakteristickým rysem vztahů mezi těmito dvěma odlišnými skupinami aktérů byla v listopadu 1989 především vzájemná nedůvěra. Důstojníci často nevěděli, zda se na své podřízené mohou v krizové situaci spolehnout a zároveň cítili tlak ze strany velení, aby udrželi pořádek a disciplínu za každou cenu. Ve většině případů se však velitelský sbor – poučen z normalizačních čistek po srpnu 1968 – více než násilí obával kádrových postihů, které by mohly vyplynout z vyjádření podpory či nesouhlasu s demonstracemi na Národní třídě, Václavském náměstí či generální stávkou. Vyšší důstojníci proto opakovaně ujišťovali své podřízené, že je nutné

¹⁶ Situaci v ČSLA v tomto období se podrobně věnoval ve svých textech zejména historik Prokop Tomek. Následující kontextuální část proto ve stručnosti poskytuje skutečně pouhý obecný rámec. Pro komplexní rozbor této problematiky viz Tomek, Prokop [2019a]. *Československá armáda v čase Sametové revoluce. Proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb: Svět křidel; Tomek, Prokop [2019b]. *Československá lidová armáda v době sametové revoluce. Historie a vojenství* 68 (4): 4–23.

zachovat klid, a tato opatření se pak přenášela nejprve na nižší důstojnický sbor a poté na vojáky základní služby. Nejvhodnějším postupem se tak ukázal být neutrální přístup – tj. vyhnout se přímým střetům a zasahovat pouze v případech nezbytnosti (tzn. jen na příkaz rozkaz nebo při vážném ohrožení). V důsledku toho nebyl během sametové revoluce v ČSLA vyhlášen stav bojové pohotovosti ani nebyla přijata žádná mimořádná opatření [Hlaváček 2014: 109].

Na druhou stranu vojáci základní služby – s výjimkou některých útvarů – se mnohdy cítili utlačováni a vnímali důstojníky jako prodlouženou ruku moci, která nebere v úvahu jejich obavy a postoje. Napětí bylo obzvláště patrné ve chvílích, kdy vojáci základní služby začali vyjadřovat své názory prostřednictvím různých forem protestů, jako byly petice nebo hladovky, což vojáky z povolání stavělo před dilema, jak na takové projevy reagovat. Často se jednalo o situace, kdy autoritativně-pasivní přístup důstojníků narazil na narůstající odpor. Tato dynamika odrážela širší společenský konflikt mezi zastánci režimu a těmi, kteří začali po 17. listopadu 1989 požadovat demokratizaci a reformy.

Jak se však společenské změny stávaly neodvratnými, začaly mezi vojáky narůstat obavy, že by mohli být použiti k potlačení veřejných protestů.¹⁷ Právě tyto pocity nejistoty a rozporuplnosti podnítily první formy odporu – vojáci základní služby začali sepsávat petice, žádali objektivní informace a vyjadřovali nesouhlas s násilnými zásahy proti demonstrantům. Kritickým bodem pro další vývoj vztahů v armádě se stala celostátní generální stávka 27. listopadu 1989, která měla na armádu dvojí dopad. Zatímco mnoho vojáků základní služby se v prohlášeních a peticích otevřeně přihlásilo k podpoře změn a požadovalo demokratizaci armády, velení nadále uplatňovalo tvrdá opatření proti jakémukoli projevu neloajality, a to ještě v průběhu následujícího měsíce. Vojákům většiny útvarů nebyla dovolena účast na stávce a byli zastrašováni hrozbami, pokud by se pokusili podobných protestů zúčastnit. Tento stav však ve skutečnosti jen posílil jejich odhodlání a radikalizoval postoje příslušníků některých jednotek, což vedlo ke vzniku lokálních vojenských fór, která se začala organizovat i mezi nižšími důstojníky.

Fóra, z nichž první začínají vznikat již na začátku prosince, představovala nový prostor, v jehož rámci mohli vojáci základní služby otevřeně formulovat své požadavky ve vztahu k reformě armády. Mezi jejich požadavky patřilo zkrácení povinné vojenské služby (na osmáct měsíců, resp. šest měsíců u vysokoškoláků), depolitizace armády, právo nosit civilní oblečení během dovolených a dodržování lidských práv v armádním prostředí (např. služba vojáků maximálně 150 kilometrů od místa bydliště, prodloužení řádné dovolené apod.), zavedení alternativní vojenské služby nebo podřízení armády výhradně prezidentovi a parlamentu (tj. nikoliv KSČ). Přestože velení armády zprvu požadavky odmítalo a tvrdě potlačovalo činnost těchto fór, jejich vznik ukazoval na sílící vlnu odporu uvnitř vojenského systému [Tomek 2019a: 92].

Protesty vojáků základní služby byly výrazně vyhoceny přípravou novely branného zákona, který měl za cíl zkrátit délku základní vojenské služby. Původní záměr zkrácení povinné vojenské služby na osmáct měsíců byl přitom generálním tajemníkem Ústředního výboru KSČ poprvé veřejně zmíněn již v srpnu 1989 a samotný zákon měl být přijat

¹⁷ Teprve 22. prosince 1989 došlo ke zrušení rozkazu z 1971 o vyčlenění sil a prostředků pro mimořádná bezpečnostní opatření, tj. od tohoto okamžiku lze armádu považovat za zcela nezáúčastněnou na případném mocenském zásahu uvnitř státu [Tomek 2019a: 93].

ještě v témže roce s tím, že v platnost by vstoupil nejdříve v roce 1991. Nový ministr obrany Miroslav Vacek po listopadových událostech představil plán na zkrácení vojenské služby na osmnáct měsíců (pro vysokoškoláky na devět měsíců) v prosinci 1989 s platností od ledna 1990. Toto opatření se však nevztahovalo na právě sloužící vojáky, což mezi nimi vyvolalo značnou vlnu nevole [Tomek 2019a: 106]. V reakci na to se zvedla vlna petic a otevířených dopisů, které akcentovaly zejména vzrůstající riziko šikany¹⁸ a ojedinělé nebyly ani jedno či několikadenní protestní hladovky.¹⁹ Vojáci základní služby byli obzvláště rozhořčeni, když Václav Havel ve svém prosincovém rozhlasovém vystoupení vyjádřil podporu ministrovi Vackovi a vyzval všechny k poslušnosti namísto k protestům [Suk 1998: 247]. Podobný tón mělo i prohlášení KC OF, které zdůrazňovalo stabilitu armády a potřebu, aby se armáda zdržela zásahů do probíhajících změn ve společnosti [Tomek 2019a: 108].

S nástupem roku 1990 se vedení armády – pod rostoucím tlakem veřejnosti i samotných vojáků – konečně rozhodlo pro cestu postupných reforem. Depolitizace armády byla jedním z prvních kroků, následovala humanizace podmínek vojáků základní služby a snahy o rehabilitaci nespravedlivě postižených osob v rámci armádních čistek po roce 1968. Navzdory těmto ústupkům zůstaly v armádě i nadále citelné rozpory mezi vojáky základní služby a vyššími důstojníky, a to především kvůli pomalému a nedostatečnému prosazování požadovaných změn. Řadoví vojáci proto pokračovali v tlaku na další reformy a vytrvale upozorňovali na dlouhodobé problémy, což naznačovalo, že proces transformace armády bude trvat mnohem déle, než se původně očekávalo.

Typologie protestů a požadavků vojáků základní služby v pramenech KC OF

První korespondence z druhé poloviny listopadu 1989 zpravidla není signovaná, případně v ní nenalezneme informace o konkrétním vojenském útvaru, zatímco pozdější dopisy mají obvykle několik autorů a jejich součástí je také petiční arch. Odlišná je i forma. Ručně psaná prohlášení jsou doprovázena informací, že vojáci píší rukou, protože mají omezený přístup k psacím strojům. Strojově psané dopisy přichází v prvním období (tj. do konce listopadu 1989) převážně z týlových a logistických útvarů, zpravidla dislokovaných v rámci středních a východních Čech. Různí jsou i samotní autoři. Jasně dominují vojáci základní služby (90 % dokumentů), především absolventi (tj. vysokoškoláci), kteří se také často pasují do role mluvčích (60 % dokumentů), ale pod protesty a stížnostmi – zpočátku pouze výjimečně, ale později stále častěji – nalezneme také podpisy vojáků z povolání (10 % dokumentů), případně nejbližších z řad vojáků základní služby – tzn. jejich rodičů, přítelkyň, partnerek, manželek a přátel.²⁰

Protesty a stížnosti, které se objevují v analyzovaných pramenech lze rozdělit do několika kategorií podle jejich obsahu.²¹ V naprosté většině dokumentů (cca 70 %) jsou zmiňovány stížnosti na vedení armády, které jdou ruku v ruce s požadavky na zrušení politických

¹⁸ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 238. Otevřený dopis ministru národní obrany generálplukovníkovi Miroslavu Vackovi.

¹⁹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 244. Žiadosť.

²⁰ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 98. Korespondenční lístek za zkrácení vojenské služby, 26. 11. 1989. Podobné dopisy příbuzných jsou však charakteristické zejména pro období ledna 1990, kdy vstoupilo v platnost zkrácení povinné vojenské služby – tj. tvoří především obsahu kartonu č. 22.

²¹ Následující prameny, které jsou v textu zmiňovány je třeba s ohledem na omezený rozsah této studie chápat pouze jako ilustrativní příklady nikoliv jako taxativní výčet.

struktur a aparátu v ČSLA, zbavení funkcí důstojníků spojených s represivními kroky nebo nekompetentních velitelů.²² Následují politické stížnosti (cca 60 %) v rovině podpory OF ale i požadavků na komplexní reformu armády a nespokojenost se současným politickým systémem a vládou, přičemž vojáci vyjadřovali podporu demokratickým změnám a požadovali svobodné volby.²³

Podpora OF byla projevoována zejména prostřednictvím petic a otevřených dopisů, které zahrnovaly desítky až stovky podpisů.²⁴ Část petic a prohlášení z listopadu 1989 však není signována konkrétními jednotlivci, ale je formulována v množném čísle. Tento přístup měl pravděpodobně chránit jednotlivce před případnými represemi ze strany vedení armády a politického aparátu. Formulace v množném čísle („*my, vojáci...*“) sice zdánlivě dává najevo, že se jedná o společný postoj širší skupiny, čímž vytváří dojem jednoty (*esprit de corps*), nicméně reflektuje zřejmě spíše právě obavy o bezpečnost autorů. Kolektivní způsob vyjadřování tak může být chápán jednak jako důkaz síly a jednoty vojenských kolektivů, ale také jako pragmatická obrana před případnými individuálními tresty a represemi. Vedle otevřených deklarací se část vojáků zúčastnila také manifestačních hladovek a dalších symbolických akcí na podporu demokratických změn.²⁵ Drtivá většina předem razantně odmítla možnost případného nasazení proti civilnímu obyvatelstvu.²⁶

Poslední dominantní kategorií tvoří stížnosti na podmínky a nešvary vojenské služby, které jsou přítomny přibližně ve 30 % dokumentů. Vojáci základní služby si stěžovali na špatné podmínky, nedostatečné a nekvalitní stravování či ubytování, nicméně tento typ stížností byl často kombinován s širšími politickými požadavky a ve výsledku tak nebyl hlavním bodem většiny protestů.²⁷ V kontextu těchto obsahů převažovaly zejména anonymní dopisy od vojáků z útvarů, které byly dislokovány v tehdejšímu prostoru Západního vojenského okruhu (32 dokumentů), kde byla vojenská služba obecně považována za nejnáročnější s ohledem na umístění prvosledových jednotek v blízkosti státní hranice se Spolkovou republikou Německo.²⁸ V dokumentech se opakovaně objevují témata spojená s nedodržováním předpisů ze strany důstojníků a poddůstojníků, poukazování na absurdity vojenské služby, nekvalitní a nekompetentní kádry vojáků z povolání, plýtvání materiálem a finanční zpronevěry.²⁹ Naopak, signované petice, protesty a prohlášení

²² ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 223. Prohlášení vojáků základní služby, 1. 12. 1989.

²³ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 234. Prohlášení vojáků v základní službě vojenského útvaru 6660 Praha, 27. 12. 1989.

²⁴ Průměrný počet podpisů se pohyboval okolo 50. Výjimkou však nebyly ani dopisy nepodepsané s odkazem na obavu z případného postihu, případně dopisy jednotlivců. Nejvíce podpisů čítal dopis vojáků z Prahy, pod nějž se na jedenácti přiložených arších podepsalo celkem 386 lidí.

²⁵ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 245. Usnesení z mimořádné vojenské schůze útvaru VÚ 2888/3, 19. 12. 1989.

²⁶ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 203. Prohlášení vojáků základní služby určené tisku, 23. 11. 1989.

²⁷ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 224. Prohlášení vojáků základní služby VÚ 9108 (Znojmo), 2. 12. 1989.

²⁸ ČSLA byla od podzimu 1969 organizačně rozdělena na dva vojenské okruhy, které představovaly základní územní a operační jednotky pro řízení a velení vojenských útvarů v mírovém i válečném stavu. Západní vojenský okruh se sídlem v Táboře, zahrnující Čechy, a Východní vojenský okruh se sídlem v Trenčíně, pokrývajícím Moravu a Slovensko. Toto členění reflektovalo strategické rozdělení obrany ČSSR v rámci Varšavské smlouvy.

²⁹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 207. Všetkým, kteří to s republikou myslia dobre!, 25. 11. 1989.

pak přicházely především z české části Východního vojenského okruhu (14 dokumentů), přičemž negativní reakce – byť v menší míře – přicházely nejen z České socialistické republiky, ale také ze Slovenska (4 dokumenty), přestože většina útvarů ČSLA byla dislokována v českých zemích. Z dochovaných materiálů je nicméně patrné, že petice a protesty u kteréhokoliv útvaru podepisovali jak Češi, tak Slováci.

V kontextu poukazování na negativní jevy a otevřenou podporou nových společenských pořádků je logické, že autoři jednotlivých dokumentů byli poměrně opatrní a uvážliví v písemném formulování svých postojů. Svědčí o tom anonymita a neuvádění čísel útvarů, přičemž v některých dokumentech vojáci přímo požadují, aby číslo jejich vojenského útvaru nebylo zveřejněno.³⁰ Řada dokumentů je také zcela bez podpisu nebo má jen velmi omezený počet signatářů, což může naznačovat opatrnost či váhavost, případně iniciativu na úrovni jednotlivců. Nejistota je zřejmá také v některých formulacích. Vojáci v mnoha prohlášeních opatrně zdůrazňují svou loajalitu ke státu, ale zároveň odmítají být nasazeni proti civilnímu obyvatelstvu. V některých prohlášeních pak přímo zmiňují, že mají strach z následků svého jednání, což také do jisté míry vysvětluje, proč někteří aktéři zvolili méně aktivní formy protestu.³¹

Obecně lze konstatovat, že v 85 % dokumentů se všechny tři typy stížností vzájemně prolínají. Z chronologického hlediska převažují opatrné a umírněné narativy s obecnými prosbami v druhé polovině listopadu, které jsou následně v příkrém protikladu s rostoucím aktivismem a zcela konkrétními požadavky z konce prosince 1989, což souvisí s (být velmi krátkou) existencí vojenských fór v armádě a nárůstem sebevědomí aktérů.³² V této souvislosti lze identifikovat některé rozdíly, které byly patrné mezi vojáky z povolání a vojáky základní služby. Zatímco vojáci základní služby jako autoři většiny protestů usilovali logicky zejména o zkrácení povinné vojenské služby; vojáci z povolání, kteří byli v dokumentech zastoupeni naprostou menšinou, kritizovali především vedoucí úlohu KSČ a politický aparát v armádě. Z regionální perspektivy se postoje vojáků nijak zásadně nelišily, nicméně některé regionální útvary měly své specifické požadavky.³³

Zajímavý pohled na cíle a motivace vojáků základní služby ve zkoumaném období nabízí – díky lemmatizaci – kvantitativní sémantická analýza, která umožňuje identifikovat nejčastější spojení, která se v korespondenci KC OF objevují.³⁴ Pramenům jasně dominuje fráze „*Požadujeme zkrácení vojenské služby*“ (20 výskytů), což naznačuje, že hlavním zájmem vojáků bylo především zlepšit jejich vlastní osobní situaci.³⁵ V době, kdy probí-

³⁰ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 239. Prohlášení vojáků základní služby ČSLA, prosinec 1989.

³¹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 244. Žiadosť.

³² První dokument v rámci zkoumaného korpusu je datován 22. 11. 1989 a je psán rukou, zatímco posledním je strojepis z 20. 12. 1989.

³³ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 246. Vyjádření vojáků základní služby (Nemanice), 20. 12. 1989.

³⁴ Pro vyhledání nejčastějších slovních spojení (frází) v textových dokumentech lze využít Python s knihovnami *nlTK* (Natural Language Toolkit) nebo *spaCy* pro zpracování přirozeného jazyka (NLP) – resp. skript, který analyzuje text a vyhledává nejčastější dvouslovné nebo víceslovné fráze (tzv. *n-gramy*). Tento skript nejprve načte text a odstraní z něj interpunkci, převede jej na malá písmena a tokenizuje (tj. rozdělí na jednotlivá slova). Poté odstraní tzv. stop slova (např. „a“, „ale“, „že“ apod., které nejsou relevantní pro analýzu frází). Následuje vytvoření *n-gramů* (spojení *n-slov*), např. dvouslovných (*bigramy*) či víceslovných frází (*trigramy* atd.). V posledním kroku jsou vyhodnoceny fráze, které se vyskytují nejčastěji, a výsledky jsou seřazeny podle frekvence.

³⁵ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 212. Prohlášení vojáků VÚ 1125 Rokycany, listopad 1989.

haly ve společnosti klíčové politické a společenské změny, se vojáci základní služby cítili jako jedna z posledních skupin, která zůstala „uvězněna“ ve starých strukturách. Zkrácení povinné vojny by pro ně znamenalo nejen rychlejší návrat do civilního života, ale také symbolický krok směrem k reformám, jejichž myšlenky se ve společnosti rychle šířily.

Druhou nejčastější frází je „*Plně se připojujeme k prohlášení Občanského fóra*“ (18 výskytů), což naznačuje, že vojáci základní služby hledali legitimitu pro své požadavky pod záštitou OF jako hybné síly demokratizačního procesu.³⁶ Vojáci se tedy otevřeně staví do pozice, kdy opět nechťejí být vnímáni jako represivní nástroj starého režimu; naopak chtějí jasně demonstrovat, že stojí na straně demokratických změn. Pragmaticky si však uvědomují, že pokud může někdo v daném okamžiku skutečně prosadit zkrácení základní vojenské služby, pak je to právě OF.

Obdobný cíl sledují také další dvě fráze „*Jsme s lidem*“ (17 výskytů³⁷) a „*Podporujeme demokratické reformy*“ (16 výskytů³⁸), které mají především proklamační a symbolický význam. Naznačují mimo jiné snahu vojáků distancovat se od předchozích represivních praktik režimu a zdůraznit, že jejich místo je „mezi lidmi, nikoli proti nim“. Dávají tím najevo, že nejsou „nepřáteli“ revoluce (na rozdíl od vojáků z povolání a ČSLA obecně), ale jejími podporovateli. Snahou je prolomit tradiční vnímání armády jako potencionální represivní síly a postavit se do role obránců svobod a práv, kteří jsou nakloněni politickým změnám.

Poslední z dominantních postojů – „*Nikdy nevystoupíme proti lidu*“ (15 výskytů) se týká možnosti potenciálního nasazení ČSLA při potlačení demonstrací.³⁹ Vojáci základní služby tím jasně deklarují svůj názor, že odmítají být zneužiti k násilným zásahům proti civilnímu obyvatelstvu.

Zdánlivě jednoznačné výsledky kvantitativní analýzy provedené na základě skriptu nicméně poněkud relativizují závěry ručně provedeného kvalitativního kódování, jímž jasně dominuje právě poslední zmiňovaný narativ: tj. jasná deklarace, že armáda nesmí být za žádných okolností nikdy použita proti vlastnímu obyvatelstvu (26 výskytů).⁴⁰ V několika málo prohlášeních, jejichž signatáři byli také vojáci z povolání, nalezneme mimo jiné opakované reminiscence na okupaci vojsk Varšavské smlouvy ze srpna 1968.⁴¹ Část důstojnického sboru si tak nepochybně byla vědoma, že armáda je dlouhodobě vnímána jako složka státního aparátu, které nebylo v minulosti umožněno aktivně zasáhnout v krizovém okamžiku, a proto se pro celé následující období tzv. normalizace stala symbolem podřízenosti Sovětskému svazu.

V analyzovaném korpusu pramenů se tedy mísí požadavky, které odrážejí osobní zájmy vojáků s podporou demokratických změn, ale především s jasným odmítnutím být aktivní součástí represivního aparátu (tj. ujištění, že vojáci základní služby jsou připraveni vzepřít

³⁶ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 228. Stanovisko vojenského fóra (Drnovice), 5. 12. 1989.

³⁷ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 137. Vyjádření vojáků základní služby VÚ Nitra, XII. 1989.

³⁸ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 231. Prohlášení vojáků VÚ 3860 Jince, 13. 12. 1989.

³⁹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 215. Rezoluce ZO KSČ, CÚV SSM a vojáků základní služby VÚ Příbram–Brod, 27. 11. 1989.

⁴⁰ Na základě kódování v Requal lze v dokumentech identifikovat další podobné a repetitivní významové fráze a vzorce: „Odmítáme být použiti k zásahům proti občanům“ (10 výskytů), „Armáda nesmí být použita proti civilistům“ (6 výskytů) a „Odmítáme násilí proti demonstrantům“ (10 výskytů).

⁴¹ ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 222. Vyjádření důstojníků ČSLA, 1. 12. 1989.

se rozkazu, pokud bude v rozporu s jejich svědomím).⁴² Vojáci základní služby se tak během sametové revoluce nepochybně cítili být aktivní součástí širšího společenského hnutí, ale zároveň – obdobně jako zbytek společnosti – vznášeli především své vlastní praktické požadavky, které se týkaly pro ně nejpálčivějšího tématu zlepšení podmínek výkonu vojenské služby a především zkrácení její délky.

V kontextu symbolického jednání se dopisy, petice a další (zdánlivě nenápadné) projevy odporu ukazují jako performativní akty, které vytváří pomyslné trhliny v zavedeném institucionálním řádu. Vznikají tak mikrosituace, v nichž se mění identita vojáka z pouhého objektu rozkazu na aktéra se schopností veřejně vyjádřit vlastní postoj. Již samotnou volbu slov v petičích, používání množného čísla („*my, vojáci...*“) či odkazování na OF lze chápat jako silné symboly vzdoru, jež legitimizují jednání jednotlivců a posilují kolektivní identitu protestujících. Zatímco oficiální hierarchie armády vyžaduje od vojáků naprostou poslušnost, tyto drobné – avšak veřejně čitelné – projevy sdělují okolní společnosti, že armáda není jednotným monolitem, čímž vzniká prostor pro vlastní interpretace, imaginační a solidaritu s širším revolučním hnutím.

Závěr

Protesty v armádě v závěru roku 1989 odhalují, že ani tak zdánlivě pevná totální instituce jako je armáda není dostatečně odolná proti okolnostem, které přicházejí zvnějšku. Přestože armáda sloužila jako jeden z pilířů státní moci, samotní vojáci základní služby se v kontextu sametové revoluce ukázali jako významní potenciální aktéři společenských změn.

Význam protestů v armádě přesahuje pouhé epizodické projevy nespokojenosti. Svědčí o vyostřené krizi legitimacy, kdy vojáci zpochybňují nejen funkci a smysl vojenské služby, ale v širším slova smyslu i samotné mocenské rozdělení společnosti. Z antropologického hlediska tento jev poukazuje na proces přetváření identity jedinců v liminální situaci – v tomto případě mezi podřízeností vojenské hierarchii a příslušností ke „generaci revoluce“. Zároveň je zde patrný důraz na symbolické jednání: otevřené dopisy, petice či pasivní rezistence mají nejen praktický, ale zejména performativní dopad. Dokládají, že kolektivní akce mohou narušit jinak zavedený mocenský řád i v institucích, které se tradičně považují za silně autoritářské. Tyto projevy je nutné chápat jako nedílnou součást procesu, v němž se do veřejné sféry začleňovaly nové formy občanství a participace, s nimiž si armádní velení v nové situaci nedokázalo poradit.

Protesty vojáků základní služby představují konfliktní střet mezi institucionalizovanou mocí a spontánně se rodícími strategiemi odpor. Zároveň potvrzují fluidní charakter revolučních okamžiků, které destabilizují hranici mezi „potlačovateli“ a „potlačovanými“. Aktéři si nicméně uvědomovali, že se nachází v citlivé pozici, a že odpor vůči stávajícímu režimu by pro ně – v případě neúspěchu revoluce – mohl mít fatální důsledky. Kolektivní protesty v tomto kontextu poskytovaly určitou míru individuální ochrany a současně nabízel možnost důrazného vyjádření (jakkoliv pouze pasivního) nesouhlasu.

⁴² Pokud bychom navíc akceptovali mnohovýznamovost a podobnost fráze „Jsme s lidem“, dostáváme se ke 43 výskytům, což znamená, že tato deklarace se objevuje v 86 % analyzovaných dokumentů.

Opakující se fráze zdůrazňující odmítnutí násilí a současně projevy loajality k občanům vypovídají o snaze vojáků základní služby distancovat se od důstojnického sboru – resp. především politického aparátu ČSLA – a postavit se na stranu revoltujícího studentstva a dalších skupin obyvatelstva. Ačkoliv analyzované dokumenty nepředstavují reprezentativní vzorek, přináší důležité poznatky o náladách a postojích vojáků v období přechodu k demokratickému zřízení a současně potvrzují většinu závěrů, k nimž dochází ve svém široce koncipovaném výzkumu Prokop Tomek, který pracoval s mnohem širším korpusem pramenů uložených v řadě různých institucí.⁴³

Tento pokus o digitální analýzu pramenů měl dále za cíl mimo jiné také ilustrovat možnosti využití přístupů digitální historie ve výzkumu soudobých dějin. Použití digitálních nástrojů pro lematizaci textů a tematické modelování, umožnilo rychlou a efektivní identifikaci opakujících se frází a klíčových témat v analyzovaných datech. Kombinace strojového zpracování textu a tradičních badatelských metod nabídla hlubší porozumění zkoumané problematice a nepochybně také rychlejší a efektivnější zpracování většího počtu pramenů. Na základě praktické zkušenosti je však zároveň nutné zdůraznit, že tyto moderní přístupy – alespoň prozatím – stále ještě nemohou plně nahradit pečlivou a kritickou práci badatelů a badatelek, kteří musí výsledky interpretovat v širším historickém a sociálním kontextu, než může nabídnout strojová analýza.

Poděkování

Tato studie je výstupem projektu č. DH23P03OVV054 „Služba vlasti jako zdroj národní identity: Identifikace, dokumentace a prezentace historických pramenů k institutu povinné vojenské služby v českých zemích 1868–2004“ finančně podpořeného Ministerstvem kultury České republiky (NAKI III.), jehož řešitelem je Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Literatura

- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Goffman, Erving [1961]. *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday.
- Hendl, Jan [2021]. *Big Data. Věda o datech – základy a aplikaci*. Praha: Grada.
- Hladík, Radim [2022]. Modelování témat v české sociologii: typy autorství a citační ohlas v odborných textech. In: Hladík, Radim a kol. *Digitální obrat v českých humanitních a sociálních vědách*. Praha: Karolinum, s. 159–190.
- Hlaváček, Jiří [2014]. Copak je to za vojáka... aneb Malá sonda do života příslušníků Československé (lidové) armády po roce 1968. In: Vaněk, Miroslav – Krátká, Lenka (eds.). *Příběhy (ne)obyčejných profesí: Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha: Karolinum, s. 73–120.
- Hlaváček, Jiří [2024]. Digitální historie: teoretická a metodologická východiska soudobých dějin 2.0. *Soudobé dějiny* 31 (2): 355–390.

⁴³ Využity byly prameny např. z Vojenského historického ústavu, Archivu Poslanecké sněmovny, Vojenského ústředního archivu – Správního archivu Armády České republiky, Archivu bezpečnostních složek ale právě i ÚSD AV ČR.

- Hlaváček, Jiří [2021]. Ztracený čas, který z tebe udělá chlapa?! Významy základní vojenské služby a jejich reflexe v generační paměti českých mužů. In. Hlaváček, Jiří (ed.). *Mezi pakárnou a službou vlasti: Základní vojenská služba (1968–2004) v aktéřské reflexi*. Praha: Academia, s. 283–403.
- Suk, Jiří [2003]. *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor.
- Suk, Jiří [1998]. *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. Díl 2. Dokumenty*. Brno: Doplněk.
- Synková, Pavlína – Lehečka, Boris – Svoboda, Ondřej [2018]. Na cestě k lemmatizaci staročeských textů: data, software, aplikace. *Studie z aplikované lingvistiky* 9 (1): 66–84.
- Tilly, Charles [2006]. *Regimes and Repertoires*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tomek, Prokop [2015]. Akce ZÁSAH. Československá lidová armáda v listopadu 1989. *Historie a vojenství* 64 (4): 77–91.
- Tomek, Prokop [2019a]. *Československá armáda v čase Sametové revoluce. Proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb: Svět křídel.
- Tomek, Prokop [2019b]. Československá lidová armáda v době sametové revoluce. *Historie a vojenství* 68 (4): 4–23.
- Tomek, Prokop [2021]. Životní a služební podmínky vojáků základní služby po roce 1948. In. Hlaváček, Jiří (ed.). *Mezi pakárnou a službou vlasti: Základní vojenská služba (1968–2004) v aktéřské reflexi*. Praha: Academia, s. 19–76.
- Turner, Victor [2004]. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.
- Vlachová, Marie [2003]. The Integration of the Czech Armed Forces into Society. In. Forster, Anthony – Edmunds, Timothy – Cottey, Andrew (eds.). *Soldiers and Societies in Postcommunist Europe: Legitimacy and Change*. Houndmills – New York: Palgrave Macmillan.

Prameny

- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 14.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 98. Korespondenční lístek za zkrácení vojenské služby, 26. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 137. Vyjádření vojáků základní služby VÚ Nitra, XII. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 203. Prohlášení vojáků základní služby určené tisku, 23. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 207. Všetkým, kteří to s republikou myslia dobre!, 25. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 212. Prohlášení vojáků VÚ 1125 Rokycany, listopad 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 215. Rezoluce ZO KSČ, CÚV SSM a vojáků základní služby VÚ Příbram–Brod, 27. 11. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 222. Vyjádření důstojníků ČSLA, 1. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 223. Prohlášení vojáků základní služby, 1. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 224. Prohlášení vojáků základní služby VÚ 9108 (Znojmo), 2. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 228. Stanovisko vojenského fóra (Drnovice), 5. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 231. Prohlášení vojáků VÚ 3860 Jince, 13. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 234. Prohlášení vojáků v základní službě vojenského útvaru 6660 Praha, 27. 12. 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 238. Otevřený dopis ministru národní obrany generálplukovníkovi Miroslavu Vackovi.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 239. Prohlášení vojáků základní služby ČSLA, prosinec 1989.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 244. Žiadosť.
- ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 245. Usnesení z mimořádné vojenské schůze útvaru VÚ 2888/3, 19. 12. 1989.

ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 15, sign. 246. Vyjádření vojáků základní služby (Nemanice), 20. 12. 1989.

ÚSD AV ČR, fond Archiv KC OF, karton 22.

Webové zdroje

Dokumentace Koordinačního centra Občanského fóra. In. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [online]. Dostupné z: <https://www.usd.cas.cz/elektronicke-publikace-zdroje> [cit. 1. 10. 2024].

MorphoDiTa. In. Institute of Formal and Applied Linguistics, Charles University, Faculty of Mathematics and Physics [online]. Dostupné z: <https://ufal.mff.cuni.cz/morphodita> [cit. 1. 10. 2024].

Politiky OS na pracovištích AV ČR. In. Knihovna AV ČR [online]. Dostupné z: <https://openscience.lib.cas.cz/open-science/institutional-policies> [cit. 1. 10. 2024].

Služba vlasti jako zdroj národní identity. Identifikace, dokumentace a prezentace historických pramenů k institutu povinné vojenské služby v českých zemích (1868–2004). In. Služba vlasti 1868–2004 [online]. Dostupné z: <http://www.vojna.usd.cas.cz> [cit. 9. 10. 2024].

Welcome to Requal. In: Requal [online]. Dostupné z: <https://requal.fsv.cuni.cz> [cit. 30. 9. 2024].

*Jiří Hlaváček (*1987) působí jako výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a vědecko-pedagogický pracovník Fakulty humanitních studií UK. V současnosti se zabývá zejména militárními dějinami, institucionálními dějinami, digitální historií a správou výzkumných dat.*